

ARTICLES CENTRALS

La lluita per la memòria històrica a Espanya: més enllà de la genealogia i les generacions

Marije Hristova

Investigadora de l'Institut d'Estudi Avançat de la Universitat de Warwick (Regne Unit)

A Espanya, quan parlem de “memòria històrica” ens referim al passat traumàtic de la Guerra Civil i el franquisme. Més concretament, parlem de la memòria anteriorment silenciada de les víctimes de la Guerra Civil. Aquesta memòria ha ressorgit ara a través de les preguntes i inquietuds de les generacions que van créixer després d'aquestes violències. Després d'un llarg període de silenci imposat durant el franquisme i d'un silenci “pactat” durant la Transició a la democràcia, a partir de l'any 2000 es comencen a plantejar noves preguntes sobre la història de la Guerra Civil i a reclamar el reconeixement de les seves víctimes. En aquesta nova preocupació pel passat hi influeix l'actual interès global per la memòria i els drets humans. Dins d'aquest context, és important subratllar que la “memòria històrica” es construeix en el present. És la lluita per donar significat al passat difícil de la Guerra Civil espanyola, segons les necessitats i preocupacions actuals. D'aquesta manera, la construcció de la memòria de la Guerra Civil és l'obra d'un grup transgeneracional d'activistes.

En aquest assaig, voldria remarcar la importància d'entendre la lluita per la memòria històrica com un moviment que precisament transcendeix els marcs generacionals i els marcs genealògics. És a dir, els objectius i propòsits d'aquest moviment no només es limiten a una cohort generacional específica, ni tampoc a les i els familiars de les víctimes, sinó que apelen al conjunt de la societat.

La lluita actual per la recuperació de la dignitat i la memòria de les víctimes de la Guerra Civil comença amb l'exhumació dels Tretze de Priaranza, l'octubre de l'any 2000. Aquesta primera exhumació del cicle actual d'exhumacions de fosses de víctimes de la Guerra Civil va ser promoguda pel nét d'una de les víctimes, el periodista Emilio Silva. El seu article, titulat "Mi abuelo también fue un desaparecido" i publicat el 8 d'octubre d'aquell any a *La crónica de León*, continua sent un referent important per entendre les claus del moviment per la memòria històrica que sorgeix d'aquesta primera exhumació. En emprar la paraula "desaparegut", l'article enquadra les víctimes mal enterrades als vorals en un debat transnacional sobre els drets humans, la justícia transicional i les experiències al Con Sud. Aquestes vinculacions transnacionals segueixen vigents avui dia, per exemple, quan pensem en la denominada "querella argentina", és a dir, la denúncia pels crims del franquisme entre 1936 i 1977 presentada en un tribunal penal argentí.

“ La lluita per la memòria històrica s’ha d’entendre com un moviment que transcendeix els marcs generacionals i genealògics ”

En aquest text inicial, Silva defineix clarament el seu objectiu: "Recuperar la memòria i donar el lloc que es mereixen en la història a tots aquells que van lluitar per la llibertat i la democràcia"¹. Silva subratlla la seva connexió familiar amb les víctimes i narra el trauma que la desaparició del seu avi va deixar en la memòria dels seus familiars. No en va, la figura dels desapareguts també assenyala l'impacte psicològic que les dificultats o la impossibilitat del dol tenen en els familiars de les víctimes. En aquest sentit, la paraula "desaparegut" no només assenyala la violència exercida, sinó que també condensa l'experiència de les generacions posteriors: el silenci, la incertesa i la impunitat².

A partir de la publicació d'aquell article, molts familiars en una situació semblant a la de Silva hi van contactar per demanar-li ajuda en la recerca i exhumació dels seus éssers estimats dels milers de fosses comunes que segueixen existint en el territori de

l'Estat espanyol. Així neix un moviment activista centrat en l'exhumació de fosses comunes, però que estén el seu activisme a altres aspectes de denúncia del lligat franquista en la societat espanyola actual, com ara els vestigis del franquisme en l'espai públic. És un moviment que abasta moltíssims temes relacionats amb el caràcter opressor i violent del règim franquista i que interpel·la la societat actual per afrontar les petjades, els tabús i els silencis que no s'han abordat encara.

“ La pressió política nacional i internacional de les associacions ha desembocat en el reconeixement oficial de víctimes i en l'aprovació de lleis ”

Des del seu inici l'any 2000 fins ara, el moviment per la memòria històrica ha tingut un impacte social i polític enorme. Avui dia hi ha moltíssimes associacions de memòria arreu del territori espanyol i s'han exhumat centenars de fosses. La pressió política nacional i internacional de les associacions ha desembocat en el reconeixement oficial de víctimes i en l'aprovació de lleis autonòmiques i nacionals. La via jurídica per jutjar els crims de franquisme i derogar la llei d'amnistia va buscar el suport de la justícia internacional per mitjà dels tribunals argentins, especialment després que es penalitzés el jutge Baltasar Garzón per intentar avançar en aquest sentit. Tot i que actualment aquestes vies internacionals encara no han tingut “èxit”, sí que han contribuït a donar més visibilitat al moviment. No obstant això, queda moltíssima feina per fer. L'anomenada llei de memòria històrica de l'any 2007, tot i ser un pas important, va delegar la responsabilitat i la iniciativa de les exhumacions en les associacions d'activistes. Aquest model, que l'antropòleg Francisco Ferrándiz ha anomenat “sistema de subcontractació”, ha causat moltes dificultats ètiques i logístiques per falta de protocols nacionals i d'una coordinació coherent. En aquest moment, el govern només assumeix un paper de “facilitador”, confiant en l'autogestió de les associacions³. Aquesta situació de subcontractació de la memòria històrica a les associacions fa que, en general, s'entengui la memòria històrica com quelcom que concerneix sobretot els

familiars de les víctimes. Hi ha menys consciència de la importància d'aquest moviment per a l'enfortiment de la democràcia en conjunt.

Atès que el moviment de la memòria històrica s'origina en els llaços biològics (de parentesc) amb les víctimes, sovint es destaca les persones activistes com la "generació dels néts". És la generació que va créixer sota una democràcia més o menys estable i més allunyada del trauma inicial de la Guerra Civil i de les experiències viscudes pels seus avis. Amb referència als moviments memorialistes del Con Sud, les associacions espanyoles van fer èmfasi en aquests llaços familiars. La iconografia del moviment va promoure l'exposició de retrats dels familiars vius ensenyant les fotos dels desapareguts. En els progressos judicials per jutjar els crims de franquisme també s'ha destacat el testimoni de familiars directes, molt sovint d'edat molt avançada. L'estratègia de l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica (ARMH), fundada per Emilio Silva, s'ha basat també en els llaços afectius amb el passat, que es vinculaven amb els drets humans com a enfocament polític més general. Aquesta estratègia ha estat criticada pel Fòrum per la Memòria, la visió política del qual està estretament lligada al Partit Comunista espanyol, que centralitza els llaços ideològics amb el passat⁴. A parer del Fòrum, les víctimes de la Guerra Civil van ser afusellades i castigades per la seva orientació política. Per tant, considera que la seva recuperació i dignificació hauria de centralitzar la seva lluita política projectant-la sobre el present i el futur. Malgrat aquesta crítica, les reclamacions familiars per la recuperació de les restes de les seves víctimes també estan en la base del seu activisme. Per tant, podem dir que la memòria històrica a Espanya sembla ser una qüestió dels familiars de les víctimes: els llaços de memòria són de parentesc.

“ El moviment per la memòria històrica només té sentit si serveix de base per construir una memòria democràtica que interpel·li tota la ciutadania ”

És veritat que la comunicació intergeneracional és un mecanisme important en la construcció de la memòria col·lectiva. Marcada per relats familiars i també pels silencis, els objectes i altres tipus de comunicació no verbal, és un dels mecanismes bàsics en la formulació de la memòria sobre el passat recent. Per tant, comprèn totes les oportunitats i els actes de memòria compartida (i silenci compartit) que es donen en les famílies i que estan marcats pels afectes i la lleialtat. També hi ha una transmissió més abstracta, de generació en generació. En aquest cas, les generacions, definides com a grups d'edat i marcades pel seu context sociotemporal, són considerades comunitats de memòria. Aquests grups generacionals comparteixen una realitat en el present, que marca com es relacionen amb el passat. Estudien els mateixos continguts d'història a escola, coneixen els mateixos programes de televisió i els mateixos debats polítics. Per tant, la generació dels néts a Espanya, s'entén, d'una banda, com la receptora de la transmissió intergeneracional i familiar i, d'altra banda, com un col·lectiu més allunyat de l'experiència de la guerra.

La crítica cultural Marianne Hirsch ha proposat el concepte de “postmemòria” per parlar de la relació entre les generacions posteriors i el trauma dels seus predecessors⁽⁵⁾. Segons Hirsch, encara que aquestes històries es “recorden” només a través d'imatges, anècdotes i comportaments emocionals, han tingut un impacte tan profund en les generacions posteriors que formen la base per a la construcció d'una memòria de ple dret. És una memòria basada en la inversió imaginativa i creativa, no en el record. A parer seu, la postmemòria no només es limita als llaços biològics i les estructures, sinó que també inclou aquells que s'identifiquen amb aquell llegat, per exemple, per filiació política. Basant-se en l'experiència d'Espanya, l'hispanista Sebastiaan Faber desenvolupa i defineix la “postmemòria afiliativa” per indicar l'associació conscient, basada en la solidaritat política, la compassió i la identificació per generar un compromís assumit voluntàriament⁶.

**“ És fonamental reconèixer la dimensió
“afiliativa” desvinculada de la genealogia i la**

generació en la lluita actual per la veritat, la justícia i la reparació davant dels crims del franquisme ”

Considero que és important adonar-se dels actes de “postmemòria afiliativa” per donar visibilitat als grups d’activistes que s’esforcen pel reconeixement de les víctimes del franquisme, malgrat no tenir vincles biològics amb l’anomenada generació dels “néts” ni pertànyer-hi. Precisament, el llibre recent *Construyendo memorias entre generaciones* (Postmetròpolis 2019) dóna veu a un grup de joves activistes del moviment per la memòria històrica. Per a tots els participants en el llibre, la memòria és quelcom que es construeix en el present i té una projecció important sobre el futur. Així, a “¿Qué hace una millennial como yo en un movimiento como este?”, Marina Montoto Ugarte explica com entén el seu activisme per la memòria com un acte d’“unió de temporalitats”. A parer seu, “[d]aquesta vibració que ens connecta amb altres persones, passades i presents, en depèn l’exercici de la nostra democràcia”⁷. El llibre planteja que és fonamental trencar la bretxa generacional i fer entendre que les “històries de l’avi” ens concerneixen a totes i tots. El moviment per la memòria històrica només té sentit si serveix de base per construir una memòria democràtica que interpel·li tota la ciutadania. Per tant, podríem dir que advoquen per una postmemòria que, com ha descrit l’especialista en estudis de la memòria Astrid Erll, es desvincula dels marcs de la genealogia i la generació i esdevé una opció activa d’autoidentificació de qualsevol generació posterior⁸.

Tot i que la transmissió inter i intrageneracional és importantíssima per entendre l’auge de la “memòria històrica”, és fonamental reconèixer aquesta dimensió “filiativa” desvinculada de la genealogia i la generació en la lluita actual per la veritat, la justícia i la reparació davant dels crims del franquisme. Aquesta lluita –efectivament, transgeneracional, però també transgenealògica– es defineix millor per una postura política en el present, en línia amb els valors dels drets humans i la justícia transicional. Justament, reconèixer l’autoidentificació amb la lluita contra els crims del franquisme és crucial quan s’entén la postjustícia transicional⁹ com un pilar per construir una societat democràtica per al futur. Alhora, condueix a un model menys

rígid i més inclusiu que els llaços ideològics proposats pel Fòrum per la Memòria, atès que identifica la memòria històrica com un pilar de la democràcia més enllà de les inclinacions ideològiques. El llegat de la memòria de les víctimes de la Guerra Civil i els seus valors no és només accessible per als que tenen enllaços biològics amb les víctimes, ni tampoc se'n restringeix el significat a la generació dels néts. En el reconeixement del seu valor transgeneracional i transgenealògic s'entén la seva importància per a tota la societat espanyola actual i futura.

1. Emilio Silva, "Mi abuelo también fue un desaparecido", *La Crónica de León*, 8 de octubre de 2000, secc. "El Bierzo".

2. Silvana Mandolessi i Mariana Eva Perez, "The Disappeared as a Transnational Figure or How to Deal with the Vain Yesterday", *European Review* 22, núm. 4 (2014): 606.

3. Francisco Ferrándiz, "Exhuming the defeated: Civil War mass graves in 21st-century Spain", *American Ethnologist* 40, núm. 1 (2013): 50.

4. Layla Renshaw, *Exhuming Loss: Memory, Materiality and Mass Graves of the Spanish Civil War* (Walnut Creek: Left Coast Press, 2011); Francisco Ferrándiz, "From tear to pixel: political correctness and digital emotions in the exhumation of civil war mass graves in Spain today", a *Engaging the emotions in Spanish culture and history*, ed. Luisa Elena Delgado, Pura Fernandez, i Jo Labanyi (Nashville, Tennessee: Vanderbilt University Press, 2016), 242-261.

5. Marianne Hirsch, *The generation of postmemory: Writing and visual culture after the Holocaust* (Nova York: Columbia University Press, 2012).

6. Sebastiaan Faber, "Actos afiliativos y postmemoria: asuntos pendientes", *Pasavento: Revista de Estudios Hispánicos* II, núm. 1 (2014): 137-155.

7. Marina Montoto Ugarte, "¿Qué hace una millennial como yo en un movimiento como este?: Reflexiones de una joven antropóloga dentro de la 'Querella Argentina'", a *Construyendo memorias entre generaciones. Tender puentes, buscar verdades, reclamar justicia*, ed. Ana Messuti (Madrid: Postmetropolis, 2019), 49.

8. Astrid Erll, "Generation in Literary History: Three Constellations of Generationality, Genealogy, and Memory", *New Literary History* 45, núm. 3 (2014): 385-409.

9. Paloma Aguilar i Clara Ramírez-Barat, "Generational dynamics in Spain: Memory transmission of a turbulent past", *Memory Studies*, 2016, 1-17.

SOBRE LA AUTORA

Marije Hristova és investigadora postdoctoral Marie Skłodowska-Curie WIRL-COFUND a l'Institut d'Estudi Avançat de la Universitat de Warwick (Regne Unit). Forma part de l'associació Memorias en Red i és investigadora del projecte I+D+i SUBTIERRA. És especialista en estudis de memòria i producció de discursos mnemònics després de les exhumacions de les fosses de la Guerra Civil a Espanya. És autora de *Reimagining Spain: Transnational Entanglements and Remembrance of the Spanish Civil War since 1989* (Maastricht 2016).

Fotografía Exhumació a Larrasoaña.

© Generalitat de Catalunya